

КОМЕНТАР ДО СЦЕНИ У СВІТЛИЦІ КУЛІШЕВОГО РОМАНУ «ЧОРНА РАДА»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 821.161.2-31Куліш7Чорн.

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).432–438

Федорук О. Коментар до сцени у світлиці Кулішевого роману «Чорна рада»; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано фольклорні та історичні джерела, які П. Куліш використав у розділі 3 (сцена у світлиці) історичного роману «Чорна рада: Хроніка 1663 року». Зроблено джерелознавчий коментар до сцени, який є репрезентативним для майбутнього критичного видання роману в Повному зібранні творів письменника. Коментар виявляє лектуру письменника і дає змогу глибше проникнути у творчий процес. До розгляду залучено первісні (1845–1846) та остаточні (1857) редакції української та російської версій «Чорної ради». Використано архівні матеріали (їх опубліковано вперше) – Кулішеві нотатки, зроблені в першій половині 1840-х рр. на хуторі Мотронівці (де мешкала майбутня дружина Куліша) та в с. Мартинівці (де були маєтності М. Білозерського, її двоюрідного брата) Борзнянського повіту Чернігівської губернії – «Заметки о малороссийских обычаях, верованиях, одеждах, утвари, на-стойках и пр.». Ці нотатки автор продуктивно використав при написанні названої сцени. Описи звичаю прийняття гостей і трапези козацької старшини в первісних редакціях обох різномовних версіях роману були прописані розлогіше, ніж в остаточних текстах. У цих редакціях детальніше йдеться про страви і наливки, як їх подають і як споживають, як відбувалася гостина загалом. Ранні редакції містять й авторський коментар до тексту, у якому письменник навів, місцями дослівно, матеріал із «Заметок...». Цей текст частково перейшов і до остаточної редакції твору. Прописуючи сцену у світлиці, автор звернув увагу на символічну деталь Череваневого помешкання – сволок, і цей текст змодифікував у різних версіях і редакціях. Авторський коментар до символіки сволока міститься в романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». У статті також розкрито джерела окремих народнопісенних висловів, наявних у цьому розділі (відомі в записках Куліша та його сучасників – М. Максимовича, З. Доленти-Ходаковського, А. Метлинського). Виявлено джерела низки історичних приміток автора, якими він спорядив первісну редакцію «Чорної ради» (фамільний архів Кулішевого знайомого М. Ханенка, праця історика М. Маркевича).

Ключові слова: коментар, авторські примітки, фольклорні та історичні джерела, редакція тексту, первісний текст.

Постановка проблеми. Під час підготовки майбутнього критичного видання Кулішевого роману «Чорна рада» неодмінно постає проблема наукового коментаря. Перед коментатором стоять різнопланові завдання: з'ясувати історичні та фольклорні джерела роману; виявити спектр інтертекстуальних запозичень від прямих цитат чужих літературних текстів до інтелектуальної «гри» автора з читачем шляхом алюзій, ремінісценцій тощо; розшифрувати автобіографічні вкраплення в сюжет твору. Зрозуміло, що така праця спиратиметься на чималий доробок попередників – Л. Окішневича, Є. Кирилюка, О. Дорошкевича, В. Петрова, Є. Нахліка, В. Івашківа, М. Назаренка та інших. Проте обсяг твору, його різнобічна смислова наповненість передбачає далеко непросте вирішення цієї проблеми. Якщо брати найвищу наукову планку, то доведеться коментувати не тільки український роман, а й російський, і не тільки остаточний текст, а й різні проміжні редакції, зокрема найперші, опубліковані в 1845–1846 рр. у журналах «Современник» і «Москвитянин». Властиво, це завдання для амбітного академічного проекту «Повного зібрання творів» Куліша, що його реалізує Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України та видавництво Критика.

Аналіз досліджень. Коментар як жанр наукового дослідження та ділянка текстологічних студій, на жаль, не є популярним в українській науці. У 1990–2000-х роках цей жанр успішно розвивав В. Дудко. У кулішезнавстві, утім, лише поодинокі праці, передусім Є. Нахліка і В. Івашківа,

присвячені поглибленому коментуванню художніх творів Куліша.

Мета статті. У статті на прикладі сцени у світлиці, що становить розділ 3 фінального тексту, покажемо, наскільки проблематичним є коментування «Чорної ради», і які завдання стоять перед коментатором.

У цьому дослідженні вжито **методику** джерелознавства з використанням евристичного, критичного та порівняльного **методів**.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, пишучи роман, Куліш студіював історичні джерела, які використав у тексті. У редакційній нотатці, що супроводжує публікацію в «Современнике» (1846) фрагмента «Чорної ради» – «Киевские богомольцы в XVII веке», письменник (без сумніву, а саме він є її автором) декларує принцип історичної науковості при написанні роману: «Автор смотрит на дело романиста серьезно и для своих рассказов изучает исторические источники и памятники так же прилежно, как бы и для самой истории Украины. Поэтому изображенная здесь картина хотя представлена и в драматической форме, но основана на строгом изучении старины украинской» [Кулеш 1846, с. 62].

Інший тип джерел, якими щедро насичений текст, – це фольклорні: розмаїті легенди, перекази, народні пісні, прислів'я і приказки. Письменник інкорпорує в текст власні фольклорні записи, а також записи, отримані від різних осіб. Ось, наприклад, він листовно звертається до І. Срезневського (13 березня 1846 р.): «В третьей книжке первой части

“Зап<оружской> Ст<арины>” на стр. 151 Вы говорите, что о бороте Сагайдачного есть предание. Покорнейше прошу сообщить мне оно. Я теперь пишу роман, в котором оно нашло бы себе приличное место». І трохи далі: «Да не знаете ли еще чего-нибудь о Самке, Васюте и Бруховецком? Не знаете ли какого-нибудь предания или песни? Вот была бы для меня драгоценная находка!» [Куліш 2005, с. 49]. 6 лютого 1845 р. Куліш просить О. Ханенка описати місцевість, де, за первісним задумом, мала відбуватися дія роману, і повідомити якісь цікаві перекази, пов'язані з цією топонімією: «Я теперь пишу исторический роман, которого действие простирается от Батурина до Борзны, Нежина, Переяслава и Зинькова. Если будете иметь случай побывать в Зинькове, то покорнейше прошу дать мне понятие о местоположении этого города. Кроме того прошу Вас написать мне, как можно проехать проселочными дорогами из Батурина в Зиньков. Если на этом пути знаете какие-нибудь замечательные местоположением, именами или преданиями места, то потрудитесь описать мне их подробно» [Куліш 2005, с. 47].

Первісна редакція російської версії роману (відома лише з публікацій 1840-х рр.) містить багато посторінкових і кінцевих приміток. Вони – це своєрідний автокоментар до тексту, який, зокрема, свідчить про велику кількість джерел, використаних при написанні твору. Коментар дослідника до такого авторського коментаря – це ще одна присутня проблема, бо зазвичай Кулішів автокоментар не так вказує на джерело відомостей, як містить додаткову інформацію, яка апелює до тексту роману і яку треба теж з'ясувати й верифікувати.

Водночас Кулішів автокоментар дає поштовх, окреслює напрямки, у якому слід провадити розшуки. Первісний російський текст, до якого складено примітки, у перебігу опрацювання твору повсякчас змінювався, не раз до невпізнаності. В українській версії, створеній 1846 р., він то місцями дублюється симетричним переказом, то за змістом цілком відрізняється. У зв'язку з арештом у справі Кирило-Мефодіївського братства публікація обох версій роману відтермінувалася на десять років, аж до 1857 р., і протягом усього того часу письменник продовжує їх редагувати, так що вони текстуально все більше віддалилися від первісних редакцій. Сцена у світлиці прикметно виявляє динаміку змін в обох версіях тексту, їх взаємопов'язаність і той факт, як ці зміни відображаються в науковому коментарі.

Названий фрагмент роману опубліковано під назвою «Козацкие пань» в журналі «Москвитянин» (1846, № 1). 24 листопада 1845 р., надсилаючи текст редактору М. Погодіну, автор висловився про те, що його написано на основі докладного вивчення старовини, а всі супровідні примітки просив зберегти в цілості: «посылаю Вам отрывок из моего романа, замечательный в том отношении, что представляет картину старинных украинских обычаев, основанную на прилежном изучении старины. Покорнейше прошу Вас не выпускать ни одного примечания. Пусть меня упрекают в педантизме, но я имею свои

резоны» [Куліш 2005, с. 59–60].

Сцена зображує трапезу в Череваневій світлиці. Опис застілля – це організуючий чинник композиції. Сцена цілком статична, дії немає – автор використовує її для діалогів, які «працюють» на розгортання сюжету й несуть у собі інтригу. Головна тема тут – заручини Лесі Череванівни й Петра Шраменка, які влаштували їхні батьки – Черевань та Шрам, а Лесина мати – Меланія Череваниха – ці заручини розладнала. Інтрига полягає в тому, що матір має на оці іншого нареченого – гетьмана Сомка, з яким уже є домовленість. Петро, який палко закохався в дівчину, згодом робить геройський вчинок попри те, що вона не його суджена, а гетьмана, – наражаючись на смертельну небезпеку, він визволяє її від рук запорожця Кирила Тура. У Петровому коханні та відмові Лесиної матері автобіографічна основа: письменник спроектує на персонажів свої почуття до Лесі Білозерської, майбутньої дружини, і трансформує в основу сюжету роману той факт, що Мотрона Білозерська, її матір, спершу також стала на заваді його одруженню [див. Федорук 2019, с. 307–308]. Сцена органічно вплетена в сюжетну канву, проте вона становить інтерес і поза його контекстом, що Куліш був відзначив, надсилаючи її Погодіну для публікації як «фотографічну» знімку побуту і звичаїв козацької верхівки. (Щоправда, тут ішлося тільки про демократичну частину цієї верхівки, що не втратила органічного зв'язку з народом, позаяк інший персонаж – Матвій Гвинтовка, виразник «запанілого» козацтва, набув інших звичок, які уже не мали нічого спільного зі старосвітським побутом Череваня, і їх автор добре показав в аналогічній сцені трапези у Гвинтовчиному домі.) У цьому плані сцена у світлиці є самодостатня і художньо викінчена.

Розділ починається з опису світлиці – доволі типової, як пише автор, і для нового часу: «Світлиця <...> така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав)» [Куліш 1857, с. 37]. Другим реченням, перед тим, як змалювати облаштування світлиці, Куліш звертає увагу читача на таку невід'ємну для кожного помешкання деталь, як сволок: «Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з Святого Письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року» [Куліш 1857, с. 37–38]. Просторе тлумачення сволока, його символічного значення в домі і знакового для збереження рідинної пам'яті міститься в першому історичному романі Куліша – «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843). Тут описові сволока відведено кілька сторінок: «прежде всего я укажу вам на одну древность <...> Это – дубовый почерневший сволок, переживший уже три дома, – единственный предмет, который сотник Чарныш при перестройке оставил неприкосновенным» [Куліш 1843, с. 89]. Звичай карбувати сволок в Україні зведено з давніх-давен, і на цьому автор наголошує: «Надо заметить, для тех, кому это неизвестно, что в Малороссии с незапамятных времен ведется обычай записывать резьбою на сволоке время построения дома, имя

хозяина, любимый текст из Священного Писания, а иногда и какое-нибудь важное современное происшествие, на память внукам. На середине сволока, между надписью, вырезывается обыкновенно крест с *копием* и *тростию*. А как сволок меньше всего подвержен влиянию погоды, то хозяева при перестройке дома употребляют старые сволока и передают их с разными надписями в потомство как верные памятники старины» [Кулиш 1843, с. 89–90].

Що саме вирізьблено на сволоку у Череваневій світлиці, довідуємося з остаточного тексту російської версії «Чорної ради»: «Сволок в ней был дубовой с резьбою и надписями, из которых одна была – текст из Псалтири: *Аще не Господь созиждетъ домъ, всуе трудится зиждущій; аще не Господь сохранитъ градъ, всуе бодрствуетъ стрегій* [Пс. 126. – О.Ф.]; а другая гласила потомству, что такого-то року (т. е. году) создася дом сей благочестивым рабом божиим, войсковым хорунжим Михайлом Череванем» [Кулиш 1857, с. 29]. Варто відзначити, що цей текст у російській версії постав на фінальній стадії опрацювання твору, десь у 1856–1857 рр. У первісному російському тексті про сволок у Череваневій світлиці взагалі не йдеться, – ця деталь з'явилася щойно в українському тексті цього розділу, створеному навесні 1846 р.

Назви страв і наливок, як їх подають і як споживають, як відбувалося прийняття загалом – ці описи звичаїв у первісних редакціях обох різномовних версіях роману були прописані набагато розлогіше, ніж в остаточних текстах. Опрацюючи обидві версії, автор, зокрема, прибрав докладні примітки в первісній російській редакції. Описи звичаїв під час трапези мали реальне підґрунтя, базоване на власних спостереженнях Куліша, його фольклорних записах та читацькій лектурі. Одне з таких свідчень вдалося розшукати в архіві серед Кулішевих матеріалів: «Заметки о малороссийских обычаях, верованиях, одеждах, утвари, настояках и пр.» Це власноручні записи автора, зроблені в хуторі Мотронівці та селі Мартинівці десь у 1843–1844 рр. під час відвідин хутора Білозерських. Ось уривок, який безпосередньо стосується сцени у світлиці:

«Когда гости соберутся на обеде и нужно пить водку, то к этому можно приступить не прежде, как пока войдет в хату хозяйка, которая обыкновенно хлопочет где-нибудь на кухне. – “Пора би і по чарці, – говорит хозяин, – да старбі нема в хаті”. Наконец хозяйка входит. – “А що, стара? пора по чарці пить”. Тогда уже выпивает сам хозяин, подносит хозяйке, а потом и всем гостям. Хозяйка наблюдает тоже правило в отношении к хозяину: пока не войдет в хату хозяйка, нельзя потчивать гостей. – Гостей потчивают сперва *на тацях*, т. е. на подносах, и тогда хозяин выпивает одну рюмку, поднеши всем гостям, а потом обносит одною чарочкою всех присутствующих, держа ее в руке, от чего эта круговая чарка и называется *ручковою*. В таком случае гость отводит руку хозяина с словом: *призвольтеса!* и хозяин непременно должен немножко надпить из чарки перед каждым гостем, потом долить и поднести. Если хочет показать гостю свою особенную расположен-

ность, то выпивает перед ним (*до його*) до дна. Гости, выпивши, брызгают остатками в потолок, приговаривая (если это на свадьбе): “Щоб наші молодії так вибрикували!” Если ж на обыкновенном пиру, то: “Щоб наші діти так вибрикували!” или “Що ми так вибрикували здоровенькі!” Если хозяин или хозяйка упрасивают гостя выпить чарку до дна, то говорят: “Не оставляйте, бо на сльози!” Если жена не хочет, чтоб муж упился, то говорит: “Ти бо не допивай, щоб кучеряви діти були”.

После обеда садятся на полу в кружок, посредине ставят глек варенухи и до тех пор пьют, пока *доберутся до опенёк*, т. е. до ягод, изюму и пр., что кладется в варенуху. Эти опеньки разбирают по хусточкам те, у кого есть дома маленькие внуки или дети, остальные едят, и тем обед кончается. При прощаньи на пороге пьют ручковую, потом в сенях, потом в дворе под открытым небом, потом за воротами. (Мотроновка)» [Кулиш 1843–1844, арк. 2–2 зв.].

Наведений опис віддунюється в різних місцях ранньої редакції цього розділу («Козацкие пань»), його майже дослівно зацитовано у примітках. При першій згадці про тацю («на которой с козацким искусством намалеван был жид, дающий запорожцу пить горилку из бочонка») автор робить такий коментар: «*Таця* – доска, поднос. Если потчивали гостя *на тацях*, то потчивавший (эта должность не поручалась никогда слугам: она была весьма почетна в старину), поставивши на стол тацю, выпивал и сам одну чарку, при чем отвечал на приветствия гостей. Если ж хозяин или хозяйка подносили гостям чарку, держа ее в руке, то гость отводил от себя руку с чаркою и говорил: “Призвольтеса”. Потчивавший обязан был надпить из чарки больше или меньше, смотря по усердию к гостю, по своему полу, возрасту и привычкам, потом уже доливал и подносил гостю. “Призвольтеса”, повторялось непременно каждым гостем. Это называлось: *пить* до кого-нибудь (наприм<ер> говорили: “Я уже пив до пана сотника”, т. е. пил, потчивая пана сотника), а само потчиванье из руки называлось – *ручковая*» [Кулиш 1846, с. 86–87].

Після кількох реплік, спричинених докором Череванихи чоловікові («Славно ж и вы хозяйствуете, пышный мой пане! У кого ж се так водиться, щоб не позвавши хозяйки, потчивать гостей?») до її слів «в хате жена хозяйка и пани. Тут без нее ничто не начинается» Куліш подав ще одну розлогу примітку, яка майже слово в слово повторює текст мотронівського запису: «Когда соберутся к кому-нибудь гости и нужно пить водку, то, по обычаю, к этому можно приступить не прежде, как пока войдет в хату хозяйка, которая обыкновенно хлопочет где-нибудь на кухне. – “Пора б і по чарці, – говорит хозяин, – да старбі нема в хаті”. Наконец *стара* является. “А що, стара? пора по чарці пить?” Тогда уже выпивает сперва сам хозяин, подносит хозяйке, а потом и всем гостям. Хозяйка наблюдает то же правило в отношении к хозяину: пока не войдет в хату хозяйка, нельзя потчивать гостей» [Кулиш 1846, с. 94].

Докір Череванихи міститься лише в тексті ранньої російській редакції – його вже немає ні в тексті ранньої української редакції, ні в остаточному російському тексті.

Натомість в усіх текстах – первісному й остаточному, українському й російському – є вигук Череваня: «Щоб наші діти отак вибрикували!» [Куліш 1857, с. 45] (і цей вигук повторюється навіть двічі; за другим разом: «А діти наші нехай отак вибрикують!» [Куліш 1857, с. 52]), коли він вихлюпнув решти настоянки із кубка у стелю. Як бачимо, цей вислів також запозичено з цитованого запису.

В остаточних українському та російському текстах сцена у світлиці зображувала лише чаркування, а що була й трапеза – про це свідчить коротка фраза: «послі вечери зараз порозходились на спочинок» [Куліш 1857, с. 52]. Натомість у перших редакціях обох версій опис вечері зайняв пару сторінок: Черевань пустився в широкі гастрономічні екскурси про вареники і наливки, які споживали гості. Нарешті господиня принесла варенуху, що означало завершення вечері:

«Появление варенухи было знаком, что вечера кончена, ибо этого напитка в старину не пили за столом. Все встали, помолились образам, поцеловались с хозяином и хозяйкою, и уселись в кружок на полу, где уже был разостлан ковер. В центре кружка поставлена была большая миска, обставленная кубками; хозяйка вылила в миску варенуху, и предложила собеседникам взять кубки, черпать и пить, кому сколько угодно. <...> Варенуху пили до тех пор, пока *добрались до опенек*, т. е. пока остались на дне; миски, только ягоды, груши, изюм и прочая. Тогда все это съели, и решили единодушно, что пора спать». Схожий текст має первісна українська редакція роману [Куліш 1846, арк. 31–31 зв.]. Порівнявши його з мотронівським записом, бачимо пряму залежність від нього.

Череваниха подала варенуху в глечку і, пригощаючи гостей, сказала приповідкою: «Маєш дочку, держи варенушку в глечку!» [Куліш 1846, арк. 31 зв.]. Цей текст Куліш також взяв зі своїх «Заметок о малороссийских обычаях...», із запису, зробленого в селі Мартинівці (де були маєтності Миколи Д. Білозерського, дворідного брата Олександри Білозерської, майбутньої дружини Куліша):

«Погреб у батюшки ніколи не замикався. Було панії гуляють-гуляють, а послі: «Ходім до батюшки». От і пішли. – «А що жінки! може волочкової?» Потягли до погребя. Він лізе в погреб і подає волочком паніям. А до матушки придуть: «Може в вас глечочок є?» – «Авжеж! маєш дочку, держи горілочку в глечку» (варенуху: в глечку білої не держали)» [Куліш 1843–1844, арк. 1 зв.].

У тексті роману персонажі не раз промовляють пісненими рядками. Народні пісні письменник цитує й у примітках, щоб свої міркування оперти на фольклорну основу. Наприклад, він пише: «...народ для поетических украшений ищет всегда того, что редко, необыкновенно, неповседневно: в одной песне представляется девушка, дарящая своего козака разного рода вещами, в том числе стрелами и луком:

Винесла лучок і стрілочок пучок:

На ж тобі, серденько, до білих ручок!

Есть еще несколько песен, в которых воспеваются лук, и все эти песни характера фантастического, все основаны на поэтических преувеличениях.

Цитату взято, найімовірніше, з пісні «Там недалечко од Сорочина / Дівка козаченька обморочила», відомої у зібранні Зоріана Доленги-Ходаковського, з котрим Куліш був обізнаний завдяки М. Максимовичеві. Тут є такі рядки (продовження цитованого початку): «Постоли зняла, чоботи дала, / І полюбила, ще й надарила: / Вивела коника да й осідлала, / Винесла шабельку да й прив'язала, / Винесла лучок, стрілочок пучок: “На ж тобі, серденько, до білих ручок!”; / Винесла хусточку, як леліточку: / “На ж тобі, серденько, про неділочку!”; / Винесла йому ще й кашук грошей: “На ж тобі, миленький, що ти хороший!”» [Дей 1974, с. 416]. Інший варіант – пісня «Коло млина, млина червона калина». У ній: «дівчина мила, що парня любила», «Вивела коника, да й осідлала, / Винесла сабельку, да й припоясала; / Да й винесла лучок і стрілочок пучок: “Се ж тобі, серденько, до біленьких ручок”. / Да винесла рибку і ще й хліба скибку: “Се ж тобі, серденько, вечера нашвидку...”». «Парень», що правда, тут був жонатий і мав двоє дітей [Чубинський 1874, с. 611–612]. Пісню опубліковано у «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» (1874) із рукописного збірника Куліша.

Пояснюючи для російського читача слово «пара» («отцы, бывало, выбирают им *пару*»), Куліш дав таке тлумачення: «Под словом *пара* в украинском языке разумеется иногда то, что значит *партия*, если говорят о женитьбе. Вот доказательство:

А я живу в Божій волі,

Не дав міні Господь долі.

А я живу в Божій карі,

Не дав мені Господь *пару*.

(Из народной песни)» [Куліш 1846, с. 96].

Це – заключні рядки з народної пісні «По садочку похажую / Сама себе розважаю», яку письменник надрукував у «Записках о Южной Руси» (1857) в аранжуванні Андрія Маркевича [Куліш 2015, кн. 2, с. 181]. Інший варіант пісні – ширший – міститься у збірнику Амвросія Метлинського «Народные южнорусские песни» (1854) [Метлинський, с. 56–57], і ще один – у згаданих «Трудах», запис Івана Новицького (назва пісні тут: «По садочку ходила / Сама собі говорила») [Чубинський 1874, с. 242].

У первісній російській редакції та остаточній українській для характеристики Лесі Череванівни вжито народнопоетичний вислів-порівняння: «У хаті в її як у віночку, хліб випечений як сонце! сама сидить як квіточка!» [Куліш 1857, с. 39]. Згодом Куліш опублікував цю фразу в «Записках о Южной Руси» у рубриці «Отдельные выражения малороссийских поселян», причому вона йшла на початку рубрики [Куліш 2015, кн. 1, с. 108].

Окрема група джерел, які фігурують в названій сцені, – історичні. Позаяк сцена здебільшого

побутова, їх тут не так багато в порівнянні з іншими розділами роману. Серед кількох історичних нотаток Куліш наводить таке свідчення, що стосується слова сагайдак (воно є в обох версіях роману):

«В 1744 году родственники жены Федора Ханенка, киевского обозного, предъявили претензии свои на некоторыя доставшиеся ему в приданом вещи, в числе которых упоминаются два лука, один: “сагайдак под серебром” а другой “сагайдак под серебром, вызолоченый, татарский”».

Як відомо, Куліш користувався фамільним архівом Ханенків, зав'язавши жваві епістолярні взаємини з найстаршим із трьох братів, правнуків генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка, – Олександром [Куліш 2005, с. 635]. У «Козацких панах» письменник декілька разів посилається на архів Ханенків, то наводючи переказ про те, як один із предків збив стрілою з лука кораблик на голові козачки, з якою потім одружився, то знову цитуючи духовний заповіт Федора Ханенка для підтвердження того, що на кораловому намисті чіпляли багато червонців. Федір Лаврентійович Ханенко (помер 1744 р.) – полковий обозний Київського полку, рідний дядько Миколи Даниловича. Його заповіт, з якого робив виписки Куліш, датовано 18 лютого 1744 р. [див. Модзалевский 2004, с. 46].

Найімовірніше, Куліш отримав від Ханенків і відомості про опис дому Федора Корецького, які використав у примітці, пов'язаній із тлумаченням слова каганець: «В описи дома Федора Корецького в селе Прирубках (Стародубовского уезда) 1760 года, вместе с медными подсвечниками записан, и каганец цилований неболиший». Рідна сестра Федора Петровича Корецького, бунчукового товариша, Уляна була замужем за Миколою Даниловича Ханенка [Модзалевский 2004, с. 47; Модзалевский 1910, с. 443–444].

ЛІТЕРАТУРА

1. [Дей О.І.] Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд., текстолог. інтерпретація і комент. О.І. Дея. Київ: Наукова думка, 1974. 782 с.
2. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 448 с.
3. Кулеш П. Киевские Богомольцы в XVII столетии. *Современник*. 1846. Т. XLI. № 1. С. 62–121; № 2. С. 177–225; № 3. С. 297–343.
4. Кулеш П. Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. Киев, 1843. Часть 1. 206 с.
5. [Куліш П.] Заметки о малороссийских обычаях, верованиях, одеждах, утвари, настойках и пр. [1843–1844]. Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 3–5. Од. зб. 329. 10 арк.
6. [Куліш П.] Один день из жизни запорожца Кирила Тура. (Отрывок из неизданного романа П. Кулеша “Черная рада”). *Москвитянин*. 1846. Часть III. № 5. С. 3–32.
7. Куліш П. Черная рада: Хроника 1663 года. Москва, 1857. 253 с.
8. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Київ: Критика, 2005. Т. I / Упоряд., комент. О. Федорук. 648 с.
9. Куліш П. Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. Київ: Критика, 2015. Т. III / Упоряд., комент. В. Івашків. Кн. 1. 416 с.; Кн. 2. 384 с.
10. [Куліш П.] Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 18. Од. зб. 31. 155 арк.
11. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. Санкт-Петербург, 1857. 429 с.
12. [Метлинский А.] Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киев, 1854. 464 с.

На жаль, це стільки, що наразі можна сказати про наведені описи з фамільних архівів козацької старшини. Кулішеві виписки з них ще не розшукані.

Більше інформації маємо з приводу такого вислову Череваня: «Вот вишневка! не серебрянными б кубками пить ее, а золотыми! Но золотые чарки водились только у старого гетмана» і авторського коментаря до нього: «В 1649 году, когда польские послы были у Хмельницкого в Переяславе, гетманша потчивала их и гетмана горелкою из золотых кубков» [Куліш 1846, с. 102]. У ранній українській редакції Череваневі слова подано в усіченій формі – без згадки про те, що золоті кубки мав лише гетьман: «От вишньовка, – каже Черевань, – не срібними, б кубками пить її, а золотими» [Куліш 1846, арк. 31]. Варто зазначити, що уже на засланні письменник закреслив більшу частину опису трапези разом із цим вигуком, і в остаточній українській та російській текстах він не увійшов. Попри те Кулішів поклик на історичний факт, що польських послів до Хмельницького гетьманша пригощала із золотих кубків, варто прокоментувати. Його взято з «Истории Малороссии» Миколи Маркевича, де про цю гостину сказано так: «Угощение послам было однако ж блестящее. Сама гетманша, по словам летописей, и польских, и наших, набивала для них и для гетмана трубки, украшенные драгоценными камнями, а горелку пили из золотых чаш» [Маркевич 1842, с. 226].

Висновки. Науковий коментар до сцени у світлиці, а ширше – до роману «Чорна рада» – дає змогу глибше проникнути у творчий процес письменника, відтворити його лектуру, якою він послуговувався, опрацьовуючи роман. Для повного висвітлення теми необхідно враховувати усі тексти української та російської версії роману, котрі дійшли до нашого часу.

13. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев; Санкт-Петербург: Изд-во ВИРД, 2004. Т. 5. Вып. 3. 77 с.
14. Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1910. Т. 2. 746 с.
15. Маркевич Н. История Малороссии. Москва, 1842. Т. 1. 387 с.
16. Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада»: Історія тексту. Київ: Критика, 2019. vi, 590 с.
17. [Чубинский П.П.] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1874. Т. 5. 1209 с.

REFERENCES

1. [Dej O. I.] (1974) *Ukrainski narodni pisni v zapysakh Zoriana Dolengy-Khodakovskogo* [Ukrainian Folk Songs Recorded by Zorian Dolenga-Khodakovskiy] / Uporiad., tekstoloh. interpretatsiia i koment. O.I. Deia. Kyiv: Naukova dumka. 782 s. [in Ukrainian].
2. Ivashkiv V. (2009) *Khudozhnia, literaturoznavcha i folklorystychna paradyhma rannioi tvorchosti Panteleimona Kulisha* [Artistic, Literary and Folkloristic Paradigm of Early Works by Panteleimon Kulish]. Lviv: LNU im. I. Franka. 448 s. [in Ukrainian].
3. Kulesh P. (1846) *Kiyevskiy Bogomoltsy v XVII stoletii* [Kiev Pilgrims in the 17th Century]. *Sovremennik*. T. 41. № 1–3 [in Russian].
4. Kulesh P. (1843) *Mykhailo Charnyshenko, ili Malorossiya vosiemdiesiat liet nazad* [Mykhailo Charnyshenko, or Little Russia Eighty Years Ago]. Kiyev. Chast 1. 206 s. [in Russian].
5. [Kulish P.] [1843–1844] *Zamietky o malorossiyskikh obychaiakh, vierovaniyakh, odiezhdakh, utvari, nastoikakh i pr.* [Notes on the Little Russian Customs, Beliefs, Clothes, Utensils, Tinctures, etc.]. *Naukovi arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Rylyskoho NAN Ukrainy*. F. 3–5. Od. zb. 329. 10 ark. [in Russian and Ukrainian].
6. Kulish P. (1846) *Odin den iz zhyzni zaporozhtsa Kirila Tura. (Otryvok iz romana “Chornaya rada”)* [One Day of Cossack Cyril Tour Life]. *Moskvitianyn*. Chast III. № 5. S. 3–32 [in Russian].
7. Kulish P. (1857) *Chornaya rada: Khronika 1663 goda* [The Black Council]. Moskva. 253 s. [in Russian].
8. Kulish P. (2005) *Povne zibrannia tvoriv. Lysty* [Complete Works]. Kyiv: Krytyka. T. 1 / Uporiad., koment. O. Fedoruk. 648 s. [in Ukrainian and Russian].
9. Kulish P. (2015) *Povne zibrannia tvoriv. Naukovi pratsi; Publitsystyka* [Complete Works]. Kyiv: Krytyka. T. 3 / Uporiad., koment V. Ivashkiv. Kn. 1. 416 s.; Kn. 2. 384 s. [in Ukrainian and Russian].
10. [Kulish P.] (1846) *Chorna rada, abo Neshchaslyva starosvishchyna. Napysav P. Kulish, roku Bozhoho 1846* [The Black Council]. *Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy*. F. 18. Od. zb. 31. 155 ark. [in Ukrainian].
11. Kulish P. (1857) *Chorna rada: Khronika 1663 roku* [The Black Council]. Sankt-Peterburg. 429 s. [in Ukrainian].
12. [Metlinskiy A.] (1854) *Narodnyye yuzhnorusskiye pesni* [Southern Russian Folk Songs]. *Izdaniye Amvroziya Metlinskogo*. Kiev. 464 s. [in Russian].
13. Modzalevskiy V.L. (2004) *Malorossiyskiy rodoslovnik* [Little Russian Genealogical Register]. Kiev; Sankt-Peterburg: Izd-vo VYRD. T. 5. Vyp. 3. 77 s. [in Russian].
14. Modzalevskiy V.L. (1910) *Malorossiyskii rodoslovnik* [Little Russian Genealogical Register]. Kiev. T. 2. 746 s. [in Russian].
15. Markevich N. (1842) *Istoriya Malorossii* [History of Little Russia]. Moskva. T. 1. 387 s. [in Russian].
16. Fedoruk O. (2019) *Roman Kulisha «Chorna rada»: Istoriia tekstu* [Kulish's “Chorna Rada”: A Textual History]. Kyiv: Krytyka. vi, 590 s. [in Ukrainian].
17. [Chubinski P.P.] (1874) *Trudy etnografichiesko-statistichieskoi ekspieditsii v Zapadno-russkii krai. Materialy i issliedovaniia, sobrannyye P.P. Chubinskim* [Works of the Ethnographic-Statistical Expedition to the West-Russian Region]. Sankt Peterburg. T. 5. 1209 s. [in Ukrainian].

THE COMMENTARY TO THE SCENE IN THE WAITING ROOM OF THE PANTELEIMON KULISH'S NOVEL «CHORNA RADA» («BLACK COUNCIL»).

Abstract. This paper deals with the original (1845–1846) and final (1857) texts of both Ukrainian and Russian versions of Kulish's novel *Chorna Rada: Khronika 1663 roku* [The Black Council: A Chronicle of the Year 1663]. The paper analyzes different folk and historical sources used in Chapter 3 (the scene in the waiting room) of *Chorna Rada*. Among these sources are Kulish's folk story collection («Zamietky o malorossiyskikh obychaiakh, vierovaniyakh, odiezhdakh, utvari, nastoikakh i pr.» [«Notes on the Little Russian Customs, Beliefs, Clothes, Utensils, Tinctures, etc.»]), which were recorded in approximately 1844–1845 in the hamlet Motronivka (here lived Kulish's future wife) and village Martynivka near Borzna (Chernihiv province), and this is being published in my paper for the first time. In the original texts of both Ukrainian and Russian versions the description of the meal of the Cossack officers were more detailed than in the final published text. The original Russian version of the novel, as opposite to final edition, has a lot of author's commentaries in which materials from the «Notes» reproduced word for word. In the waiting room scene Kulish particularly draws attention of the readers to the symbolic piece of the buildings in Ukrainian folk architecture – *svolok* (the central beam in the houses). The text about the *svolok* was modified in the different variants and versions of the novel. Author's comment about the *svolok* contains in the first novel of Kulish

Mykhailo Charnyshenko, ili Malorossia vosemdiesiat let nazad [Mykhailo Charnyshenko, or Little Russia Eighty Years Ago] (1843). Some of Kulish's comments contain historical information from different sources, such as documents received from the famous Cossack family Khanenko or gleaned from the Mykola Markevych's book "History of Malorossia" (1842). In his novel Kulish cited many Ukrainian folk songs. In Chapter 3 he used the songs recorded/published by himself and by his contemporaries (Zorian Dolenga-Chodakowski, Mykhailo Maksymovych, Amvrosii Metlynskyi, Pavlo Chubynski). The study proposes representative commentary for future critical edition of the novel in the Complete Works of Kulish. Simultaneously, the commentary helps to reveal Kulish's reading and understand better the specific of creative process of the writer.

Keywords: «The Black Council», commentary, author's notes, folk and historical sources, textual history, textual version.

© Федорук О., 2020

Олесь Федорук – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу рукописних фондів і текстології, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Київ; <https://orcid.org/0000-0002-6202-541X>

Oles Fedoruk – Candidate of Philology, Senior Research Fellow at the Department of Manuscripts and Textual Studies, Taras Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv; <https://orcid.org/0000-0002-6202-541X>